

ROSAN HOLLAK

VERDWENEN BROER

HET ONVERWERKTE VERDRIET
VAN MIJN MOEDER

ALFABET UITGEVERS

2026

Inhoud

Proloog	13
1. Het glazen oog	17
2. Fleur de lis	37
3. Blauwe voeten	49
4. Bruine suiker	63
5. Tussen vier muren	81
6. Een dolle kop	97
7. Vak E, rij 4, nummer 11	121
8. Koffiemok uit Siegburg	137
9. Het dossier	159
10. Rue Lepic	189
Epiloog	209
Dankwoord	217
Bibliografie	221

1

Het glazen oog

De deur opent met een trage klik. Het holle geluid van voetstappen weerkaatst in de marmeren hal. In de gang steken elektriciteitsdraden uit het plafond, in de woonkamer glimmen de kale, houten planken. Na maanden ruimen, sorteren, inpakken en weggooien stonden er, op een woensdagochtend in mei, stipt om half acht, zeven mannen voor de deur. Het bed waar ik voor de laatste keer op zolder in mijn oude kinderkamer had geslapen was nog warm. Drie Colombianen, een Oekraïner en een paar Utrechters van ‘De specialist voor zorgeloze woningontruiming’ liepen de gang in. Wat was achtergebleven – boeken, kleding, kasten, kisten, lampen, vazen, keukengerei, tijdschriften, lappen stof – zou worden ingeladen en afgevoerd naar de kringloopwinkel. Na deze dag zouden de laatste overblijfselen van haar lange leven voorgoed zijn verdwenen. Alsof de opgewekte mannen, hun sterke lichaams-

geuren de kamers vullend, haar ziel in één keer uit het huis rukten. Zo voelde het toen, rond een uur of vijf en na een middag vol luide Spaanstalige grappen, rollend door het trapgat, de laatste volgestouwde vrachtwagen om de hoek van de straat verdween, en wij, drie dochters, achterbleven in een onttakeld huis met een paar laatste spullen en verder niets anders dan onze herinneringen.

De geuren, vormen, geluiden van dit huis, het zit diep in mijn onderbewuste verankerd. Bij het openen van de grote keukenkast klinkt het snerpen van roestige scharnieren, vertrouwd is het raspende, metalige geluid van het slotje op het toilet. En nog steeds kan ik, veertig jaar later, vanaf de bovenste verdieping naar beneden galopperen, twee trappen af, de treden nauwelijks aanrakend, terwijl mijn handen op de leuningen steunen, vliegend als altijd.

In het zijkamertje op de eerste verdieping is een ingebouwde kast nog niet leeggeruimd. De kast is gevuld met foto's en afdrukken, verzameld in dozen en mapjes, beelden die decennia door niemand zijn bekeken, momentopnamen uit het leven van mijn moeder, haar broers en zussen, haar ouders, fragmenten uit een leven waar deels een verhaal bij kan worden verteld. Bij het openen van een doos dwarrelen een paar zwart-witfoto's over het parket. Een portret van mijn moeder, een rond ziekenfondsbrilletje hoog op de neus, belandt in een hoekje achter de deur. Voor mijn voeten ligt een groepsfoto van schoolmeisjes in uniform, leunend op hun fietsen, lachend in de camera, mijn moeder de meest rechtse van het rijtje, en een portret van

haar broer Johan, zijn dikke, donkere golvende haar keurig naar achteren gekapt.

In de doos vind ik een groepsfoto van het hele gezin op een rij, poserend van groot naar klein, beginnend met de tweeling, Henk en Herman, beiden keurig in het gelid, de armen langszij, de hand van Henk raakt die van zijn broer, terwijl de wind hun dunne stropdasjes de lucht in blaast. Dan Bep, de oudste dochter, eveneens keurig in de houding, met Anton die met toegeknepen ogen naar de fotograaf tuurt. Daarnaast Anna, ze moet een jaar of vijf zijn, met afgewend hoofd. Ze heeft haar arm stevig om die van mijn moeder geklemd, die serieus, en met een nogal woest kapsel, recht in de lens kijkt. Naast haar staat Johan en, rechtop zittend in de kinderwagen, Kees, een baby nog, met zijn kleine handjes wapperend in de lucht.

Acht kinderen. Keurig op een rij. De meesten met de kniekousen omhoog gehesen. Had mijn grootmoeder bedacht dat het tijd was om een keer het hele gezin naast elkaar te zetten? Had zij de foto gemaakt of was er een fotograaf langsegekomen? Dat laatste lijkt onwaarschijnlijk. Daarvoor is het tafereel te slordig, het geheel te geïmprovisiseerd. Voor het ouderlijk huis in Harderwijk, in de felle zon, met de wind die de poging om van al die kinderen een ordelijk rijtje te maken versjteert. Maar het zijn ook te veel kinderen om ze in het gareel te krijgen, om ze met zijn allen binnen het kader van de lens te krijgen. Het zou gelukt zijn als de fotograaf de camera net iets meer naar rechts had gewend, zodat de kinderwagen met Keesje er helemaal op had gestaan. Daar is de tijd niet voor genomen. Alsof andere zaken alweer belangrijker waren.

Van dat snelle familiekiekje had mijn moeder een uitvergrote kopie hangen op haar zolderkamertje, op het muurtje boven haar tafeltje met lapjes en stofjes en haar naaimachine. Soms zat ik daar, terwijl ze een zoom in een gordijn naaide of een jurk herstelde, en iedere keer dacht ik als ik naar haar op die foto keek: zo jong en dan al zo ernstig. Het was opvallend, tussen al die andere kinderen. Het leek alsof de toekomst al besloten lag in dit ene beeld, waar dit kleine, stugge meisje, in die rij van acht kinderen, had bedacht dat ze goed moest opletten, zich niet moest laten afleiden maar standvastig moest zijn, vastberaden en verantwoordelijk.

In de doos stuit ik op nog een beeld. Het is een zwart-witafdruk van een oude man, ingepakt in een dikke geruite ochtendjas, een zonnebril waar het zonlicht in weerkaatst. Hij ligt in een stoel onder een boom, de zon schijnt door het gebladerte heen en laat lichtvlekken achter op het lichaam en de vloer. Op de achtergrond zie ik een afrastering. Het is bevreemdend, dit beeld, maar als ik het nog eens goed van dichtbij bestudeer, zie ik dat de man lange haren heeft. Iets in het gezicht, de lijnen, de mond, herken ik. Dan valt het kwartje. Dat hek is de balustrade van het balkon van het ouderlijk huis van mijn moeder. En die man is een vrouw. Het is mijn grootmoeder, bijna onherkenbaar. De handen met gezwollen vingers liggen verkrampd op schoot, haar gezicht verstard en de mondhoeken omlaaggetrokken. Ze ziet eruit als een ingezwachtelde dode, hulpeloos gevangen in het lichaam.

Hoe anders is de foto die ik al zo lang van haar ken. Op

haar huwelijksportret staat ze naast mijn grootvader, gekleed in een lange, donkere jurk, de fluwelen borstrok afgezet met witte parels, het bruine haar hoog opgestoken, een hoge wit kanten kraag die haar nek omsluit. In haar linkeroog een lichte twinkeling. Uit alles spreekt wat ik telkens weer over haar heb gehoord: dat ze evenwichtig was, opgewekt, sterk. Bijna drie decennia gaan er schuil tussen deze twee beelden. Mijn grootmoeder, dertig jaar oud, mooi en vol levenslust. En dan dezelfde vrouw, stram en al bijna in het rijk der doden. Dertig jaar van een rooms-katholiek leven vol kinderen, muziek, maar ook jaren van wassen, koken, zwoegen en zorgen, de eindjes aan elkaar knopen. Een periode waarin het hart van mijn grootmoeder meermaals uit haar lichaam werd gerukt.

Theodora Maria Gijsberta Petronella Frehé was haar volledige naam. Theodora, Grieks voor ‘Godsgeschenk’, was ook de naam die mijn moeder kreeg, toen ze op 2 juni 1928 als zesde kind in het gezin werd geboren. Dat zij, ‘Door’, vernoemd was naar haar moeder, vormde de basis voor een zekere verwantschap, iets wat ze wel vertaalde als ‘een kracht’ die ze met haar moeder deelde. Ze doelde daarmee op een houding van doorbijten, niet opgeven, weten dat het leven niet makkelijk is, maar dat je met de dingen waarmee je wordt geconfronteerd moet worstelen. Een nuchtere, realistische houding die

paste bij de generaties boven mij, een houding voortkomend uit een bestaan van schaarste, waar men opgroeide in grote gezinnen en als mens deel uitmaakte van een groter geheel.

Wat mijn moeder niet van Theodora had meegekregen maar waar ze geregeld over vertelde, was haar opgeruimde, Brabantse inborst. Theodora was, als oudste dochter van vijf uit een rooms-katholiek gezin uit Tilburg, door een ongelukkig toeval in het protestantse Harderwijk terechtgekomen. Haar moeder, Anna Grada Theodora van Lier, was op dertigjarige leeftijd tijdens de bevalling van haar zoontje Jacques in 1893 overleden en vader Melchior Frehé, kleermaker van beroep, was twee jaar later hertrouwd met de zevenentwintigjarige Fronika Landman, een boerendochter uit Workum. Niet lang daarna had het gezin zich in Harderwijk gevestigd, een Zuiderzeestadje waar de economie deels dreef op de inkomsten die werden geworven uit de vele rekruten van het Koloniaal Werfdepot.

Sinds 1815 was het 'Depot-Bataillon van de Troupes in de Koloniën no. 33', dat toen al bekendstond als het Koloniaal Werfdepot, in de vissersgemeenschap gevestigd. Als kleermaker dacht Melchior te kunnen verdienen aan de vele militairen uit binnen- en buitenland die hier, op weg of terugkerend uit de Nederlandse koloniën, tijdelijk rondhingen. Toen hij in Harderwijk arriveerde, trof hij een stad aan die was opgedeeld in twee sterk contrasterende bevolkingsgroepen: aan de ene kant de autochtone bevolking, bestaande uit een overwegend streng-calvinistische Veluwe gemeenschap van boeren,

visseren en middenstanders en aan de andere kant de vrijgevochten types, afkomstig uit Frankrijk, Duitsland, België en Afrika, vaak met een zeer uiteenlopende sociale achtergrond of crimineel verleden. De overlast die deze passanten veroorzaakten was groot – vanwege het geweld, de hoerenloperij en drankmisbruik had dit ‘uitschot’ geen goede naam, het leverde Harderwijk een bijnaam op: ‘gootgat van Europa’.

Voor al die sergeanten, officieren, onderofficieren en andere types maakte en repareerde Melchior uniformen. Ruig volk, vond hij, waar hij al snel niet over te spreken was. ‘Mannen met veel poeha die nooit betaalden,’ mompde hij vaak tegen zijn vrouw. Hij bleek dan ook een foute inschatting te hebben gemaakt. Bovendien waren, in de periode dat hij en Fronika zich in Donkerstraat vestigden, de wildste rekrutentijden net voorbij. De brallende, wellustige mannen waren de lokale bevolking al tijden een doorn in het oog en na geharrewar binnen de gemeenteraad besloot het kabinet in 1878 om het aantal koloniale vrijwilligers in te perken. De criteria voor toetreding werden verscherpt en in 1892 werd een bordeelverbod van kracht. Er viel dus minder te halen en Melchior besloot met zijn vrouw – inmiddels was het gezin uitgebreid met zes kinderen waarvan er een in het eerste jaar was gestorven – naar Rotterdam te verhuizen.

Ook daar kreeg hij zijn zaak niet van de grond. Lastig, want in die periode werd er nog een zoon geboren en was Fronika alweer in verwachting. In juni 1908 werd Melchior failliet verklaard en in diezelfde maand verhuisde het gezin terug

naar Harderwijk. Een slimme zet, bleek achteraf, want kort daarvoor vertrok het laatste detachement koloniale militairen naar Nijmegen en kreeg Melchior opnieuw werk dankzij de komst van een vast garnizoen. De aanwezigheid van deze nieuwe militairen – op 30 april 1913 arriveerde er een tweede bataljon – was in economisch opzicht gunstig voor de lokale bevolking. De Harderwijkers waren blij met deze infanteristen die toch een stuk beschaafder waren. Melchior had in ieder geval voldoende werk, alleen kwam daar opnieuw een einde aan toen de oorlog uitbrak.

Pas in de jaren na de Eerste Wereldoorlog ging het hem voor de wind. In 1920 plaatste hij een advertentie waarin hij aankondigde dat hij prachtige, nieuwe winterstoffen had ontvangen en op zoek was naar ‘knechts tegen zeer hoog loon’. Twee jaar later kon hij met het hele gezin een grotere woning betrekken in de Schoenmakerstraat. Bovendien bleek Melchior een handige ritselaar. In zijn zaak verkocht hij naast kleding ook tabaksproducten en daarmee bracht hij zichzelf soms in moeilijkheden. Op drieënzestigjarige leeftijd moest hij voor de rechter in Zwolle voorkomen wegens overtreding van de Tabakswet. In 1922 was er belasting op tabaksproducten ingevoerd en mocht er in winkels geen losse tabak meer worden verkocht. Alle rookwaar moest worden voorzien van een banderol met daarop gegevens over de fabrikant, het gewicht en de prijs. Toch trof de inspectie in het daaropvolgende jaar bij Melchior in een kledingkast en een ingebouwde kast ruim duizend sigaren en zo’n zesduizend sigaretten zonder ban-

derollen aan. Volgens Melchior waren ze beschimmeld en dus ongeschikt voor de verkoop. Hij had ze voor zijn zes zonen bewaard, beweerde hij in de rechtszaal. Er werd een boete van honderd gulden geëist en twintig dagen hechtenis.

Op de foto's in het familiealbum ziet een bejaarde Melchior, die de laatste jaren van zijn leven in Overveen woonde en in 1936 overleed, er tevreden uit. Omringd door zijn kinderen en naast een ingetogen Fronika, die hem vijftientig jaar zou overleven, zit hij als pater familias trots in het midden. Theodora, de oudste van het gezin, staat tussen de anderen, met een kalme uitdrukking op haar gezicht die op alle foto's die van haar zijn genomen in de loop van haar leven zichtbaar is.

Tijdens de oorlog maakte Theodora kennis met Antonius Martinus Nuse, een ingetogen jongeman met donker golvend haar, diepliggende ogen en een flinke krulsnor. Hun huwelijk werd voltrokken op 23 oktober 1919. Net als zijn bruid was Anton op dat moment negenentwintig jaar, ouder dan de gemiddelde huwelijksleeftijd in die tijd. Op hun huwelijksportret ziet Theodora er sereen uit terwijl hij er wat bedeesd naast staat. Een houding die in de loop der jaren zou veranderen. Op latere foto's poseert Anton als een echte heer, zelfingenomen en met een sigaar tussen de vingers. Een trotse rooms-katholiek die in het verzuilde, voornamelijk gereformeerde Harderwijk extra hard moest werken om vooruit te komen.

Anton had een moeilijke jeugd gehad. Zijn moeder, Elisabeth Bronmeijer, kwam uit Sneek en had zich in 1875 in Harderwijk gevestigd. Op twintigjarige leeftijd was ze bevallen van een buitenechtelijke dochter. Omdat de stad in die periode werd overspoeld door koloniale vrijwilligers die werden verscheept naar het verre Atjeh, en de vader in de boeken anoniem blijft, is de kans groot dat ze door een rekrut was bezwangerd. En niet veel later gebeurde dit nog een keer, want in 1881 beviel ze opnieuw van een dochter. Ook dit keer werd de naam van de vader bij de inschrijving in het geboorteregister niet genoemd.

Een lastige situatie want op alleenstaand moederschap rustte in die tijd, zeker in het protestantse Harderwijk, een taboe. Elisabeth vond haar redding bij de katholieke Hendrik Nuse, tapper van beroep, en ze trouwden in 1883. Beide dochters werden geëcht en kregen de achternaam Nuse. Veel is er over hun leven daarna niet bekend, behalve dat het een armoedig bestaan moet zijn geweest, een leven van werken, afzien en beknibbelen. Elisabeth, eveneens werkzaam als tapper, zou later koffiehuishoudster worden en Hendrik boekhouder. Samen kregen ze nog zeven kinderen, waaronder een jongetje dat op éénjarige leeftijd overleed.

Anton, mijn grootvader, was hun vijfde kind. Met ouders die rond hun vijftigste overleden – Hendrik in 1907 en Elisabeth in 1912 – moest hij het al snel zelf zien te rooien. Met alleen een opleiding tot timmerman lukte het hem in 1905 een plek te bemachtigen op de gloednieuwe Gemeentelijke

Avondteekenschool die net was geopend. Hij bleek talentvol, slaagde voor de opleiding en bleef daarna verbonden aan de school – in 1915 werd hij ‘tijdelijk leraar in handteekenen en vakteekenen voor schilders’, later gaf hij les in ‘lijn- en vakteekenen’. Ondertussen kreeg hij een baan als bouwkundig opzichter bij de Harderwijkse architect D. Kok, een man van aanzien binnen de gemeenschap.

Voor Anton moet het een zegen zijn geweest dat hij Theodora leerde kennen. Niet alleen was ze een elegante verschijning, met haar kreeg hij er een bijzonder grote, gezellige familie bij die hem met open armen ontving. Op de vele foto's die later door mijn tante in het familiealbum zouden worden geplakt, staat Anton trots en tevreden tussen de broers en zussen van zijn vrouw. Van zijn eigen familie is, opvallend genoeg, in dat hele album geen enkele foto opgenomen.

Kort na hun huwelijk verhuisden Anton en Theodora naar een woning op de Smeepoortstraat 10, een bescheiden plekje in de binnenstad van Harderwijk. Ze zouden er niet lang verblijven. Op 30 december 1921 werden Henk en Herman geboren en toen Theodora opnieuw in verwachting bleek, kon de familie dankzij architect Kok in het daaropvolgende jaar een ruime woning met een flink stuk grond betrekken op de Nassaulaan. Nummer 5 was, wat je noemt, een huis op stand, gelegen aan een brede laan in de buurt van het station, op steenworp afstand van de Nieuwe Kazerne en niet ver verwijderd van villa Oranje-Mecklenburg, een elegante, witte villa in art-nouveaustijl die op dat moment fungeerde als pension voor teruggekeerde Indiëgers.

Het ruime huis op de Nassaulaan bleek een geweldige plek om in op te groeien. Dat was vooral te danken aan Theodora, die met haar blijmoedige inborst voor gezelligheid zorgde. Haar opleiding was beperkt gebleven tot de lagere school, maar in de jaren voor haar huwelijk had ze als kindermisje gewerkt bij verschillende families, waaronder een Frans gezin in Haarlem waar ze de taal vloeiend leerde spreken. Ze zong veel en speelde vaak piano, onder meer de *Mondscheinsonate* van Beethoven. Muziek hoorde bij de familie Frehé, een aantal van haar broers en zussen zong, speelde viool of cello en was in Harderwijk lid van symphonievereniging Crescendo. Die liefde gaf Theodora door aan haar eigen gezin en zo bracht ze, zoals mijn moeder later zou vertellen, ‘vrolijkheid en cultuur’ in huis, iets waar haar echtgenoot weinig gevoel voor had. Ook nam mijn moeder kleine tradities over van Theodora in haar volwassen leven: zelf kleding maken, sokken herstellen, bessen rissen, bramenjam maken of het kookvocht van groente bewaren in een glas om later, afgekoeld, op te drinken. Omdat daar, zoals ze vertelde, volgens haar moeder alle vitaminen in zaten.

Wonend in het vrijstaande pand, met een grasveld en een diepe tuin vol fruitbomen, bessenstruiken en een moestuin, was het gezin nagenoeg zelfvoorzienend. In de moestuin werden sla, sperziebonen, wortels en bietjes verbouwd en groei-

den snijbonen aan gekruiste staken. De andijvie werd voor de wintermaanden in potten met zout ingemaakt. Alleen de aardappelen kwamen van de boer, daarvan werd in de winter een aantal mud in de kelder gestort. Tussen het huis en de boomgaard was een stuk grond met een kippenhok, een duivenhok met tortelduiven, en konijnenhokken. Eieren waren er in overvloed, soms werd er een kip of duif opgegeten. In de zomer waren er altijd rode en zwarte bessen die door de kinderen met vorkjes werden gerist.

Naast dat kippenhok was ook de plek voor het ‘landkappen’, een spel waarbij in het zand een rechthoek werd getekend met daarin een middellijn. Ieder kreeg vervolgens de helft en met een mes werd, om beurten, gegooid in het deel van de ander. Vanuit die plek werd met twee rechte lijnen naar het midden gesneden; waar de middellijn werd geraakt kon een gedeelte worden weggeveegd en de grond worden ingelijfd. De winnaar werd grootgrondbezitter. In het klinkerstraatje dat liep van de stoep aan de achterkant van het huis tot aan de schuurdeur, werd ‘omkijkertje’ gespeeld. Terwijl een van de kinderen met het gezicht naar de schuurdeur stond, gingen de anderen aan het begin van het straatje achter de startlijn staan. Iedereen moest snel naar voren lopen, totdat de omkijker zich omdraaide en niemand meer mocht bewegen. Elke minimale beweging was fataal.

Een andere favoriete bezigheid was het bouwen van een hut in het grasveld aan de achterkant van het huis. Uren zat mijn moeder daar, vaak met haar zus Anna, onder een staket-

sel van oude tafels, planken, afgedankte gordijnen, lakens en vloerkleden. Er was een fornuisje met twee spiritusbranders waarop kleine pannenkoekjes werden gebakken in dekseltjes van cacaobusjes met een wasknijper om de deksels om te keren. Het garen duurde net zo lang als drie keer omzwaaien aan de rekstok, daarna werd de pannenkoek gekeerd en volgden nog twee zwaaien. Dat ritueel ging gepaard met een zelfbedacht, nogal eigenaardig gebed dat vooraf moest worden opgezegd voordat de pannenkoek mocht worden opgegeten:

Onze vader hachelemie, hachelemie van zachelemie,
zachelemie van jodenpoesje, jodenpoesje, amen.

Aan het einde van zo'n zomerdag bakte moeder Theodora pannenkoeken. Naast elkaar, op een rij, moesten alle kinderen op het stoepje bij de keuken zitten met een bord op schoot. Om beurten kreeg ieder een pannenkoek, heet uit de pan. De smaak en de geur van die eerste hap stonden bij mijn moeder in het geheugen gegrift, zoals ook het geloei van de salamanderkachel in de keuken, tijdens de herfst- en wintermaanden, wanneer het gezin zich rond de grote ovale tafel schaarde waar huiswerk werd gemaakt, getekend, werd geplakt en gekleurd, legpuzzels werden gemaakt en versjes en brieven werden geschreven. Vooral de zondagavond was bijzonder. Dat was de dag dat mijn grootmoeder niet hoefde te koken en de maaltijd bestond uit pinda's en appels. Kranten werden over de tafel uitgespreid, daarop kwam een berg pinda's in de dop,

en onder het pellen werd er geluisterd naar *De avonturen van Ome Keesje*, een populair hoorspel over een eigenwijze detective ‘bestemd voor luisteraars van acht tot tachtig jaar’. Het was ook een van de schaarse momenten in de week dat mijn grootmoeder, na het zetten van de thee, een uurtje kon lezen.

Een traditioneel rooms-katholiek gezin met een moeder die er altijd was: iemand die de spil van het gezin vormde. Destijds stond een vrouwenleven in dienst van anderen. En uit een leven van zwijgen en kijken waar, tussen alle beslommeringen door, een opening te vinden was om de eigen talenten enigszins tot uiting te laten komen. Want mijn grootmoeder had ambities. Alleen liet ze daar nooit iets over los. Enige vorm van frustratie hierover toonde ze evenmin. Na de oorlog werd ze voorzitter van de katholieke vrouwenvereniging, ook al was haar man daarop tegen. Ze zorgde er bovendien voor dat haar drie dochters na de lagere school naar de mulo mochten. Onzin, volgens Anton, die het uiteindelijk wel toeliet maar vond dat een vrouw zich vooral met het huishouden moest bezighouden. Hij had er een uitgesproken mening over: een vrouwenhand en een paardentand staan nooit stil.

Zelf was hij niet veel thuis. Als bouwkundig opzichter werkte hij vaak op locatie of zat hij in het stationskoffiehuis om afspraken te maken met aannemers voor de bouw van een woning of winkel. In 1929 nam hij de stap om voor zichzelf te beginnen, een moedige beslissing voor iemand die toen al een gezin van zes moest onderhouden. In de protestantse gemeenschap was het voor een rooms-katholiek lastig om

opdrachten via de gemeente te krijgen. Deze werden meestal aan gelijkgezinden doorgespeeld en als beginnend architect was Anton afhankelijk van opdrachten via particulieren. Toch blijkt uit de vele advertenties dat hij niet om werk verlegen zat. In 1929 was hij verantwoordelijk voor de uitbreiding van een christelijke school in Oosterwolde en in 1930 poseert hij, in de hoedanigheid van architect, met maar liefst drie oud-burgemeesters en andere notabelen voor de nieuwe Spaar- en Bewaarbank in Putten.

Sterk, liefdevol en krachtig, zo oogt mijn grootmoeder op de foto die ik in handen heb. Toch is de kans groot dat mijn moeder de rol van haar eigen moeder ook enigszins geïdealiseerd heeft. In het licht van de tragische gebeurtenissen die in het gezin Nuse zouden plaatsvinden, was het misschien ook onvermijdelijk. Om een complexe wereld hanteerbaar te maken, zo redeneert de klinisch psycholoog Galit Atlas in haar boek *Emotionele erfenis*, gebruiken getraumatiseerde volwassenen soms idealisering om de wereld veiliger en voorspelbaarder te maken. Zo werd mijn grootmoeder voor haar een symbool van al ‘het goede’ in de wereld. Toen ik een keer vroeg welk woord het meest van toepassing was om deze jeugd te beschrijven, antwoordde mijn moeder zonder omhaal: ‘veiligheid’. Als ze uit school kwam, ging ze meteen op zoek naar haar moeder.

Pas wanneer ze haar had gezien, was het goed. En als ze haar niet gauw genoeg vond, riep ze haar. Haar moeder was er altijd, meestal werd ze opgewacht met een kopje thee.

Iets wat ze ook kreeg toen ze een keer als achtjarige midden in de winter niet naar school was gegaan. Haar moeder, die 's ochtends de as van de kachel naar buiten bracht, trof op de stoep een verkleumd meisje aan. Waarom zat ze daar? vroeg Theodora verbaasd. Van haar zus had mijn moeder een oude jas met, wat zij noemde 'een diarreekleur', moeten overnemen. Een lelijke 'poepjas', waarmee ze niet naar school durfde. Haar moeder hoorde het verhaal aan en nam haar mee naar binnen. In de keuken kreeg ze een kopje thee. Ze hoefde die dag niet meer naar school. Het voorval typeerde mijn grootmoeder. Theodora had, met haar evenwichtige levenshouding, aandacht voor alles wat in haar beleving belangrijk was. En dat waren met name de kinderen. Zelfs als haar echtgenoot driftig werd en een van zijn zonen een pak rammel gaf, wist ze de gemoederen te bedaren.

Dat verlangen naar veiligheid en de behoefte mijn grootmoeder tot een soort heilige te verklaren werd versterkt door het feit dat mijn moeder haar later, op cruciale momenten in het leven, zou moeten missen. Theodora was er niet meer toen mijn moeder het huis uitging en een eigen leven probeerde op te bouwen. Ze was er niet meer toen mijn moeder een diploma haalde, toen ze verliefd werd, trouwde en haar dochters kreeg. Niets kon ze haar vragen als ze worstelde met werk of opvoeding; geen hoogte- of dieptepunt kon ze delen. Ze kon alleen

maar proberen om in haar leven te handelen zoals haar moeder dat ook zou hebben gedaan.

Het maakt de foto waarop mijn grootmoeder verstijfd in een stoel in die dikke, geblokte peignoir op het balkon zit, des te schrijnender. Het was op die plek, aan de achterkant van het huis, waar ze hartje zomer vaak in een stoel zat, lezend in een boek, als de kinderen naar bed waren. Met de balkondeuren open kon ze horen wanneer de kleintjes nog bleven kletsen. En als het dan uiteindelijk rustig werd in de kinderkamer, hoorde mijn moeder hoe ze af en toe een bladzijde omsloeg. Een geluid waarbij ze in slaap viel.

Het was begonnen in het jaar dat de oorlog tot een einde kwam: Theodora voelde zich niet goed en moest naar het rooms-katholieke Piusziekenhuis voor onderzoek. In de zomer van 1946 schreef ze een brief waarin ze uitlegde aan haar kinderen dat er een gezwel in haar hoofd zat. Om dat te kunnen weghalen, moest ze worden geopereerd en een oog missen. Nieuws dat haar echtgenoot Anton zo aangreep dat hij de moed niet had het aan de kinderen te vertellen.

Toen mijn grootmoeder na die operatie thuiskwam, had Anton gezorgd voor een glazen oog met de juiste kleur. Iemand moest haar helpen bij het inzetten van dat oog. Mijn grootvader hield zich afzijdig, dus richtte mijn grootmoeder haar hoop

op de kinderen. Er was één iemand die haar geschikt leek voor deze taak. Dat was Door. ‘Ze vroeg het aan mij,’ vertelde mijn moeder keer op keer. En keer op keer was ze geëmotioneerd. Dat haar moeder wist dat juist zij dat kon, zei ze vaak. Haar moeder zag wie ze was. En dus wilde ze haar helpen. Eng vond ze het niet. Maar ze maakte zich vaak zorgen. De keren dat mijn grootmoeder als voorzitter van de katholieke vrouwenvereniging tijdens winteravonden op de fiets weg moest, zat mijn moeder onrustig thuis. Want als het dan zo vroor buiten, werd dat glazen oog natuurlijk koud. Dat moest toch pijn doen?

In *Emotionele erfenis* stelt Galit Atlas dat het niet ongebruikelijk is dat kinderen, wanneer ze verdriet of pijn bij een ouder constateren, de rol van emotionele verzorger op zich nemen. Dat was bij mijn moeder zeker het geval. Zij, zwijgzame Doortje, het zesde kind uit dat grote gezin dat voor en tijdens de oorlogsjaren al heel wat littekens had opgelopen, werd een belangrijke taak toebedeeld. Dat voelde als een bevestiging, vertelde mijn moeder toen ik erover doorvroeg op een zomermiddag, terwijl we samen voor de deur van haar huis een kopje thee dronken. En toen haar moeder in de zomer van 1948 overleed, zo vertelde ze, had ze vast verwacht dat zij haar taken zou overnemen. Zelf vond mijn moeder dat ook terecht. Ze had het gevoel dat ze de enige was die haar kon vervangen.

Het is misschien wel dat beslissende moment met het oog, waardoor ze ‘de kracht kreeg’ die haar hielp om in haar latere leven de juiste beslissingen te nemen. Een kracht die, naarmate we meer gesprekken voerden, uiteindelijk een nogal paradoxale

betekenis kreeg. Want ‘doorzetten’ en ‘niet opgeven’ en ‘het zelf doen’ waren dan wel de woorden die ze gebruikte om haar levensloop te beschrijven, maar achter al die daadkracht ging iemand schuil die niet gezien werd. Die in de kern dacht er niet te mogen zijn. Een kern die moeilijk in woorden te vangen was, maar die voelbaar was, en waar je als kind voorzichtig omheen moest dansen.